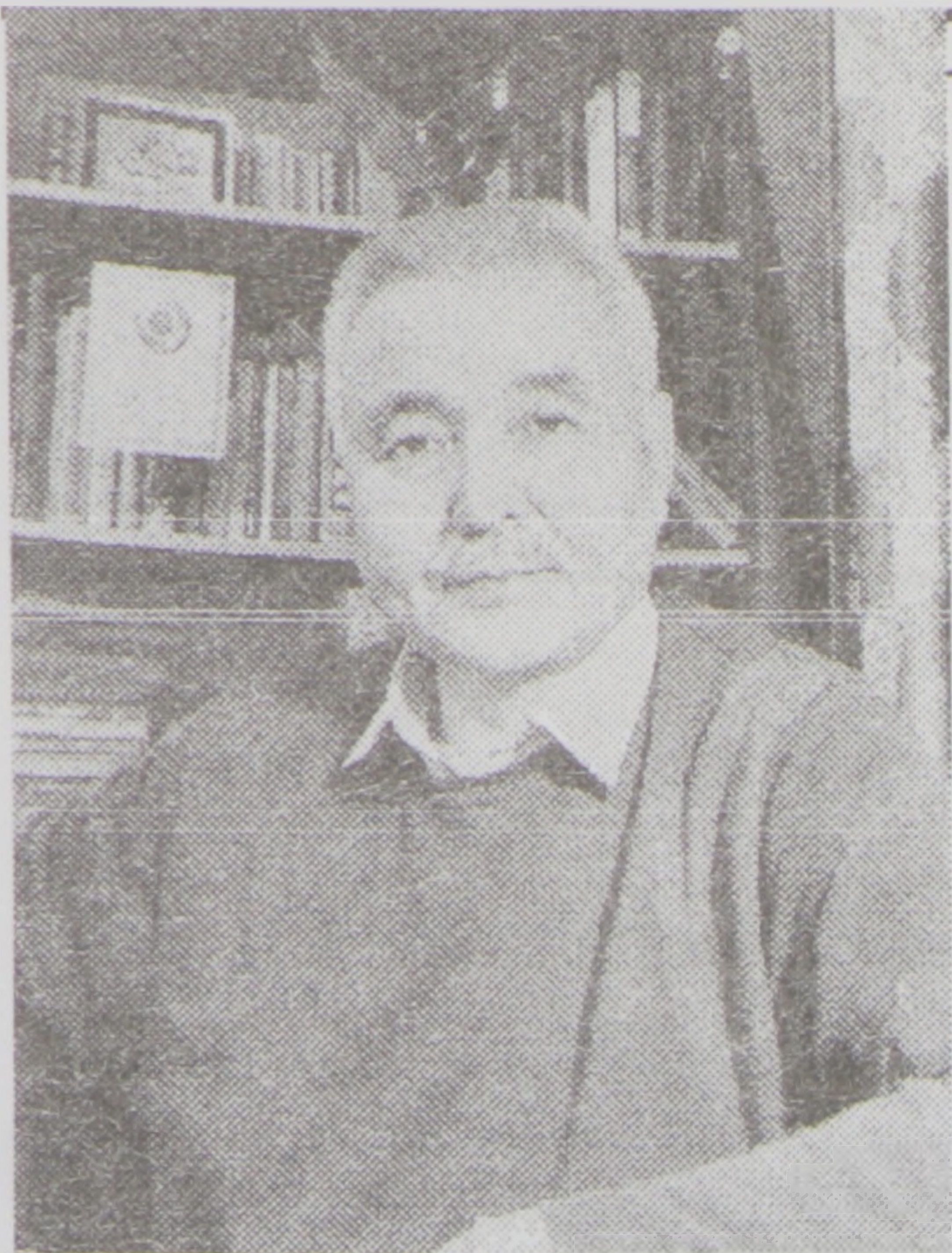

Қазақстан Республикасының Білім және Ғылым министрлігі Ғылым комитетімен
Б.Б. Рудоминский атындағы Тарих және этнология институты құрамына "Шығыс пен Орталық
азия тарихы" мекемесінде мемлекеттік басқарушылық бақылаумен шығарылады

КАЗАК ТАРИХЫ

ғылыми әдістемелік журнал

Оны ең әуелі Көк түріктер заманынан бермен тартып жазатын саусақпен санарлық тарихшының бірі өрі қазақтың көне тілі мен ежелгі тарихын қатар меңгерген, салт-дәстүрін жетік білетін ғалым ретінде таныдық. Ол кезде қазақ тарихшыларының басым көпшілігі ХХ ғасырдың тәңірегінен ұзай қоймайтын... Артынша шетелдегі қазақ тарихының білгірі, қытай профессоры Су Бэйхайдың әрқайсысы төрт томнан тұратын «Қазақтың тұтас тарихы» және «Қазақ мәдениетінің тарихы» сынды аса көлемді еңбектерін аударып бастырды. Көп ұзамай «Көк бөрілердің көз жасы» атты көлемді романы 2001 жылы Қазақстан Тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған мемлекеттік бәйгенің бас жүлдесін жеңіп алды. Романды халық жылы қабылдап, бірнеше рет басылып шықты. Кейін Көк Түріктердің ерлігін арқау еткен, Күлтегін, Тонькөк образдарын сомдаған «Мәңгітас» романы жарық көрді. Ол да аз дүмпу туғызған жоқ. Енді, міне, «Атилла. Балқан тауға барғандар» романы сыншылар мен әріптестері тарапынан

сәтті туынды ретінде бағаланып жатыр. Есім-сойы – Тұрсынхан ЗӘКЕНҰЛЫ.

«Қазақ жерінде мемлекет ежелден болған. Қазақ ұлты ешқайдан келмеген және ешқайда кетпеген. Әр дәуірде әр түрлі аталса да, осы қонысында тұрақтап, ұрпақтан ұрпақ ауысып өмір сүріп келген. Ол туралы деректер жетеді. Бізге жетіспейтіні – теориялық пайым мен тарихнамалық және деректанулық зерттеулер жағы. Шыны керек, бұл сала бізде кенде қалған... Сондай-ақ, қазіргі жас ғалымдардың ерте заман мен ортағасырлар тарихын зерттеуге бара бермейтіні қынжылтады... ал Сақ дәуірінен Алтын Ордаға дейінгі кезді зерттейтін мамандар тым тапшы...», – деп толғанады тарих ғылымдарының докторы, белгілі жазушы, үш тарихи романның авторы Тұрсынхан ЗӘКЕНҰЛЫ. Төменде осы азаматпен сұхбат оқырман назарына ұсынылып отыр.

Тұрсынхан ЗӘКЕНҰЛЫ:

ТАРИХ ПЕН ТАРИХИ ПРОЗА – ҚОС ҚАНАТЫМ!

–Тұрсынхан! Өткен жылы «Атилла. Балқан тауға барғандар» романың Қазақстан Жазушылар одағының жыл қорытындысында 2020 жылы жарық көрген прозалық кітаптарға шолу жасалғанда аса жоғары баға алды. Осы шығарма үшін 2021 жылдың соңында Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының сахибі және «Қазақ үні» газеті тарапынан «Жыл жазушысы» атандың. Барлығы құтты болсын! Жазушы үшін жаны рахаттанатын шығарма жазғанға не жетсін! Оның үстіне қоғам тарапынан еңбегі еленіп жатса, нұр үстіне нұр емес пе!? Сонау Шығыстағы Сарыжайықтан бастап, Еуропаның қақ ортасына жеткен, Еуропаның біріккен әскерін талқандаған ғұндар тақырыбына, онда да көрі құрлық осы күнге дейін ұмытпай жүрген Аттылы, Атилла, Еділ тәңірқұт тақырыбына қалай бардың?

–Рахмет! Сонау XVIII ғасырда француз тарихшысы Жозеф де Гинь «Хүн, Түрік, Моңғол және батыс татарлары» атты еңбегінде азиялық ғұндар мен еуропалық ғұндардың бір халық екенін айтқан еді. Одан соң XIX ғасырдың соңғы кезінде тағы бір еуропалық ғалым, ұлты неміс Фридрих Хирт Қытайдың «Вэйшу. Батыс өңір баяны» деген кітабындағы батысқа көшкен хұндар туралы деректерді зерттей келе, еуропалық ғұндардың Азиядан барғанын одан сайын жіліктеп айтып берген болатын. 1958 жылы Қытайда жарық көрген У.М.Макговерннің «Орта Азияның байырғы

мемлекеттері» атты кітабында ғұндардың батысқа қалай көшкенін және Еуропаға қалай жеткенін тәптіштеп жазады. Онда Қытай деректерінде жоқ мәліметтер қамтылған. Мұндай зерттеушілердің еңбегін ары қарай тізе беруге болады. Демек, Атилла бастаған ғұндардың Ұлы даладан барғандығы ғылымда еш талас тудырмайтын, орныққан мәселе. Солай бола тұрса да әдебиетшілерді былай қойғанда, біздің тарихшылардың өзі оған онша маңыз бергісі келмейді. Тіпті, әдетте Еуразияшыл ғалымдардың өзі де Аттилаға келгенде жақ кірісін ашпайды. Бұл неліктен? Себебі – ғұндардың біздің даламыздан кеткендігі. Сондықтан еуроцентристер ғұндар жасап кеткен даңқты тарихты Ұлы даламен байланыстырғысы келмейді. Ал енді өзің айтқан Аттылы дегенге келсек, Атилла есімінің сондай мағына беретіні туралы маған дейін талай айтылған. Енді біреулер Еділ деген өзеннің атынан шыққан дейді. Мен романды Атилла деп атағаныммен, бас кейіпкердің есімін бастан-аяқ Еділ деп қолдандым. Мейлі қалай болмасын, Атилла – оның әуелгі есімінің дыбыстық өзгерген, еуропаланған түрі екені айдан анық. Ол – тұтас еуразиялық ғұн тарихындағы ұлы тұлға. Басқалар секілді, менде де бала кезімнен сол ғұндардың ерлікке толы тарихына деген қызығушылық пайда болды. Университеттің тарих мамандығына түскеннен кейін олар туралы тереңірек оқып-үйренудің мүмкіндігі туды. Диплом жұмысым да ғұндарға байланысты болды. Оны кәдімгідей екі

жыл кітапханадан шықпай отырып жаздым. Қанша дегенмен, ерте заман Қытай авторлары, мысалы, Сы Мацянь мен Бань Гу тарихи оқиғаларды біршама әділ жазған. Ертедегі адамдар ұланғайыр оқиғалар туралы қысқа қайырып айтқанды жақсы көреді. Олар ғұндардың саяси өмірі, тұрмыс-тіршілігі туралы тәптіштей баяндайды. Қызығасың. Өйткені бұл – біздің туып-өскен өлкеміздің ертедегі тарихы еді. Бұрындары айдаладағы көне қорымдар мен балбалдарды, бұғытастарды, жартас суреттерін көріп, осы тылсымдардың қай заманда, кімдердің қолымен жазып қалдырылғанына қайран қалатын едік. Енді соның ептеп жауабын таба бастағандай болдық. Дүниені дүбірге бөлеген сол ғұндар бір кезде Алтай тауы арқылы батысқа беттеген екен. Тарихи деректерді оқи әрі көкейге түйе отырып, кейде сол өзім білетін дүниелерді басқалармен бөліскім келді. Содан ең алғаш Ордосқағы ғұндардың тарихын арқау еткен «Тәңірқұттың тағы» деген шағын тарихи әңгіме жаздым. Ол әңгіме «Шұғыла» журналында жарияланып, үлкен дүмпу тудырды. Талай жастар одан қанаттанды. Бұл жағдайлар менің тарихи тақырыпта кеңірек қалам тербеуіме шабыт берді. Сөйтіп, «Балқан тауға барғандар» атты тарихи хикая дүниеге келді. Ол бүкіл Шынжаңға тарайтын «Шұғыла» журналының 1992 жылғы 5, 6, 7 сандарында жарық көрді. Ізінше «Жұлдыз» журналының 1994 жылғы 3-4 сандарында жарияланды. Шын мәнінде, бұл мені үлкен шығармашылық белеске көтерген туынды болды. Бірақ, уақыт өте келе бұл шығармама көңілім толмай жүрді. Кем-кетігі, артық-ауысы байқалып, бір қайнауы ішінде сияқты көріне берді. Оған себеп, жаңа деректердің, зерттеулердің жарыққа шығуы еді. Өзім де осы жазғандарым тарихи шындыққа қаншалықты жақын, Еділ образын қаншалықты аша алдым деген сұрақтар төңірегінде көп ойландым. Іздендім. Бұрын қол жетпеген қызықты деректермен, болжамдармен таныстым. Ақыры болдыға санап бетін жауып тастаған шығарманы қайта жаздым.

– Әрине, «Атилла. Балқан тауға барғандарды» қолға алмас бұрын талай-талай деректер мен кітаптарды ақтарғаның анық. Қазір қазақ қоғамы көрнекті түрік тарихшысы Бахаддин Өгелдің екі томдық «Ұлы Хун империясының тарихы» (Аударған – Ә.Дәулетхан), белгілі тарихшы Әлімғазы Дәулетханның «Хун – Түрік – Қазақ тарихын зерттеу мәселелері», белгілі тарихшы Самат Өтенияздың «Атилла» сынды бірсыпыра еңбектерімен таныс. Еуропалықтар да Еділ патша туралы талай-талай көркем шығарма, спектакль жазып, көптеген фильмдер түсірді. Еуропалықтардың «Атилла» көркем фильміндегі, Еділ тәңірқұт көшпелі ғұннан гөрі Еуропаның рыцарларына көбірек ұқсайды. Романды жазу үстінде осы тектес тарихи еңбектерді, көркем шығармалардағы мағлұмат пен деректерді қалай пайдаландың? Өз романыңда тарихи нақты деректерге көбірек сүйендің бе, жоқ жазушы фантазиясына көбірек ерік бердің бе?

– Әлімғазы Дәулетханның «Хун–Түрік – Қазақ тарихын зерттеу мәселелері» атты еңбегі мен ол кісі аударған Б.Өгелдің «Ұлы хун империясының тарихы» атты еңбектері, Самат Өтенияздың «Атилла» сынды зерттеулері – ғұн тарихы жөнінен қазақ оқырмандарының көбірек көзін ашқан шығармалар. С.Өтенияздың ғұндар туралы зерттеулерімен өткен ғасырдың 80-жылдарынан бастап таныспын. Еліміздегі бірден бір аттилатанушы маман сол кісі десем

ғателеспеймін. Әрине, ғылыми зерттеу мен тарихи романның арасы жер мен көктей. Егер ғұн тарихы, әсіресе, Еуропа ғұн тарихы туралы іргелі зерттеулер, батыл болжамдар болмаса, менің бұл шығармамның да дүниеге келуі екталай. Аты аталған және аталмаған ғалымдардың Аттила және Еуропа ғұн тарихы туралы жазған еңбектері менің Аттила туралы қолыма қалам алуыма түрткі болды. Сондықтан, мен олардың еңбегіне басымды иемін. Бұдан басқа, өзің айтқандай, еуропалықтар да Еділ тәңірқұт туралы талай-талай көркем шығармалар жазып, көптеген фильмдер түсірді. Мысалы, ағылшын Джон Мэн, француз Буе Жан Мариолардың «Тәңірінің шыбыртқысы» деп аталатын туындылары, Аттила дәуірінің тарихшысы Приск Панийскийдің елшілік жазбалары, әр түрлі құжатты және көркем фильмдер, ұланғайыр интернет ресурстары осы шығарманы жазуға шабыт берді. Осыдан барып, менде еуропалықтар жазған Аттиланы неге оның атамекенінде отырған бүгінгі «жаңа ғұндар» жазбайды деген идея пайда болды. Айтып-айтпай, еуропалықтар ол туралы жазғанда қашан да батыстық әсермен және дүниетаныммен жазды. Қысқасы, оған өздерінің көзқарасымен қарады. Олар оның азиялық тегінен, көшпенділік табиғатынан бейхабар болды. Аттиланың әдебиеттегі және көркемөнердегі бет-бейнесін, образын еуропалықтарша сомдады. Содан барып Аттила өмірге еуропаланған Аттила болып қайта туды. Бір қызығы осы образдар адамдардың санасында мәңгі орнығып қалды. Мен осы қалыптасқан образды бұзғым келді. Өз шығармамда Аттиланың азиялық, көшпенділік, түркілік тегіне басымдық бердім. Оны ата-бабасының мекені Ордосқа дейін сапар шектірдім. Әрине, Буе Жан Марио да солай жазды. Бұл жағынан мен одан сәл озыңқырадым. Әрине, еуропалық солай жазып отырса, менің одан бір табан озуға қақым бар еді. Менің әдеби фантастикам осы тұста шарықтау шегіне жетеді. Өйткені бұл менің өз Аттилам болатын. Оқырмандарға да солай айтамын. Мен одан өзіме жақын, түпкі тегі түркілік, көшпенді билеушінің образын жасадым. Тарихтың шын болмысы да солай болған. Ол заманда қыр даланың қырандары Өтүкен мен Алпі тауының арасын еркін шарлайтын. Олар үшін ұланғайыр кеңістік бұйым емес еді. Шығысқа не батысқа бет алған жүргіншілер алыс сапарлардан араға жылдар салып оралатын. Яғни, ұлы даланың ол шеті мен бұл шетінің арасында байпаныс бірде бір сәт тоқтамаған. Біздің кейінгі уақытта көк түріктер деп жүргеніміз сол ғұндар болатын. Түріктер де кейін Қаратеңіз айналып, Босфордың арғы жағалауларына дейін жетті. Істеми қағанның ұлы Тардудың қосындарын еуропалық ғұндардың көсемі Анағай Қара теңіздің батыс жағалауында қарсы алды. Бұл – Аттиладан жүз жыл кейінгі әңгіме. Осы жүз жыл бедерінде олар бір-бірімен қарым-қатынасын үзбеген болатын. Ауарлар Еуропаға жеткенге дейін Кавказдың теріскейінен Карпатқа дейін қоныстанған құттығұрлар мен оттығұрлар сол Еуропа ғұндарының сарқыны еді. Мінеки, осынау ұланғайыр тарих әлі де болса жете зерттелмей жатыр. Біреулер мұның бәрі Еуропа тарихы деп ойлайтын болар. Шын мәнінде олай емес. Француз тарихшысы, академик Ренне Груссе атап көрсеткендей, Еуропа дегеніміз – географиялық және тарихи мәндегі Ұлы даланың жалғасы ғана. Сол себепті, Аттила тарихы – Ұлы дала тарихының, көшпенділер тарихының құрамдас бөлігі. Оның Ұлы далаға, бүгінгі бізге қатынасы да солай. Қалай дегенмен де, мен қазақ әдебиетінде сол дақты бабамыз туралы алғаш қалам тартқан жазушы

болып қалдым. Сол үшін мақтанамын. Ал көркемдік пен тарихи шындықтың ара қатынасына келсек, тарихи шындыққа барынша құрметпен қарадым дей аламын. Еділ төңірегінде, оған дейін және одан кейін туындаған оқиғалар, Риммен, Византиямен болған тарихи тартыстар, Рим ордасындағы жағдайлар, Каталаун даласындағы шайқастар, ғұн аттыларының күнгей Кавказға жорығы, бәрі-бәрі тарихи шындыққа негізделген. Әрине, тарихи проза болғандықтан онда көркемдік элементтер, суреттеулер мен ойдан қосылған кейіпкерлер, аңыз-әңгімелер, көркемдік бояулар болуы табиғи нәрсе.

– Қазақтың ұлттық ұпайын көбірек түгелдеген аса көрнекті жазушысы Мұхтар Мағауиннің «Аласапыран», «Шыңғыс хан» романдары өмбеге аян. Осы еңбектерінде Мұхаң Донды – Таң, Днепрді – Үзе, Днестрді – Торлы, Дунайды – Истр дегендей, барлық тарихи-жағрапиялық атауларды көне түркі атауларымен атайды. Өзің қазіргі Дунайды Донай деп, басқа да тарихи-жағрапиялық атауларды, ру-тайпаларды, халықтарды қазіргісіне жақындатып алыпсың. Осындай кереғарлыққа не себеп? Сеніңше, қайсысы тарихи шындыққа жақын?

– Жалпы, мен де жер-су атауларының көнеше болғанын қалаймын. Тарихи шығармада тарихи лексика, қанатты сөздер мен сөз тіркестері, сөйлем формалары болғаны дұрыс. «Балқан тауға барғандар» алғаш «Жұлдыз» журналында жарық көргенде әйгілі әдебиеттанушы ғалым Мүсілім Базарбаев газетте «Аттила кім?» деген мақала жазып, менің шығармама оңды баға берді әрі атауларды тым қазақыландырып жіберген деген сын айтты. Міне, осыдан соң маған жер-су атаулары қалыптасқан күйінде қала бергені жөн болар деген ой келді. Өйткені оны қазіргі оқырманның қабылдауы екіталай еді. Оның үстіне, сөз болып отырған географиялық кеңістік Еуропа болса. Бұл бір. Енді бір жағынан, бізде тарихи-географиялық атаулардың бір ізге түскен сөздік қоры жоқ. Сол себептен, бұл романды қайта жазған кезде мақсатты түрде халыққа, бүгінгі ұрпаққа түсінікті болуын басты назарда ұстадым. Дегенмен, соның өзінде де лауазым, салт-дәстүр, қару-жарақ, қарым-қатынас, соғыс өнеріне тән атаулар, диалогтар мен жыр-термелер қазақ тілінің байырғы сөздік қорына, сөйлеу мәнеріне сай берілді. Онсыз тарихи шығарманың дәм-татуы болмайды.

– Біз өзіңді ең әуелі «Қазақ тарихы» журналының белсенді авторы ретінде таныдық. Ол кезде қазақ тарихшыларының басым көпшілігі Кеңес, Компартия, Кәсіподақ тарихының төңірегінен ұзай қоймайтын. Сондықтан сонау Көк түріктер заманынан тартып жазатын саусақпен санарлық тарихшы ретінде өзіңнің мақалаларыңды қуана жарияладық. Сөйтіп қазақтың көне тілі мен ежелгі тарихын қатар меңгерген, салт-дәстүрін жетік білетін ғалым ретінде таңдайға татитын тізбекті мақалалар шоғырын жаздың. Осының бәрі неден және қалай басталды? Тарих пен әдебиетті тел емуіңе нендей жағдай түрткі болды? Ғылыммен, шығармашылықпен қатар айналысу қиын емес пе? Осыны таратыңқырап айтсаң.

– Бұл жағы, әрине, менің өмірлік қалап алған мамандығыммен тығыз байланысты. Себебі туған жерімнің табиғаты, тарихи ескерткіштері мені жастайымнан тәнті етті. Менің туған жерім – Алтай

аймағының Шеміршек деген ауылы. Ол – көне қабірлер мен балбал тастарға, жартас суреттеріне бай өңір. Күнгей беттегі тау қойнауына қарай сұғынып жатқан кең қолаттан соңғы 70 жылда ерте заманның қола және алтын бұйымдары көптеп табылды. Сол себептен, археологияда «Шеміршек мәдениеті» деген термин қалыптасқан. Ол жердегі ежелгі адамдардың антропологиялық типі мен мәдениеті туралы ресейлік А.Г.Козинцев, А.А.Ковалев, Е.Е.Куликов секілді ғалымдар зерттеп жүр. Қазақстан ғалымдарының да қызығушылығы күшті. Қытай деректері бұл қоныстардың Ғұн, Түркі дәуірінде және Моңғол үстемдігінің қарсаңында осында әрекет еткен этностардың саяси орталығы болғанын дәлелдейді. Иә, оңтүстігін Қара Ертіс алқымдап, солтүстігі Алтай тауының жон арқасы арқылы Моңғолиямен шектесіп жататын осынау өлке табиғатының әр алуандығымен де, тарихының тереңдігімен де кім кімді болса да өзіне баурайды. Менің тарихқа деген қызығушылығым алдымен осы туған жердің тарихын білсем, зерттесем деген балалық аңсардан басталды. Өз басым қаршадай кезімнен өндірістік еңбекке араластым. Тоған қазып, қора салып, шөп шаптым, үлкен жігіттермен бірге таудан ағаш кесіп, балық ауладым. Мал да бақтым. Кешкісін киіз үйде жарық болмағандықтан, алакеуім шақта тамақтарын ішіп алып жігіттер ерте ұйықтайтын. Ұйықтар алдында іштерінен жыр, терме және ертегі айтатындар шығатын. Жігіттер соны естіп жатып ұйқыға кететін. «Қалқаман-Мамыр», «Құралай сұлу», «Қыз Жібек» жырлары түйдек-түйдегімен айтылатын. Соларды естіп, бәрін көкірекке құйып, көз алдымызға елестетіп жатып, біз де көз ілетін едік. Соның бәрі біздің бойымызда ел мен жерге, қазақтың кең даласына деген сүйіспеншілікті және мақтаныш сезімін ұялатты. Егер менің бойымда аздап болса да тарихшылық пен жазушылық дарын болса, ол сол туған жердің, көшпенді мәдениет пен қаймағы бұзылмаған елдік ортаның әсері. Кейін Шынжаң университетінің тарих факультетіне түскен кезімде аяқ астынан әдебиет факультетіне ауысқым келді, сол кезде А.Розиев деген деканның мені кабинетіне шақырып алып: «*әдебиет пен тарих – төгі бір мамандық, әдебиет оқыған сөзсіз әдебиетші болады деген тұжырым жоқ, бірақ бойында әдеби таланты бар кісі тарих оқыса, ол жәй әдебиетші ғана емес, нағыз әдебиетші болады*», – дегені әлі есімде. Енді ол айтқандай нағыз әдебиетші болмасақ та, әдебиет саласында азды-көпті еңбек еттік. Осыған дейін, тарихи зерттеулеріммен бірге, Ғұн, көне Түркі, Шыңғыс хан дәуірінен үш үлкен тарихи роман жаздым. Өзің айтқандай, менің шығармашылығым туралы өткен 2021 жылдың әдеби жыл қорытындысында белгілі жазушы Ж.Шағатай да жақсы атап өтті. Жақында «Жас Алаш» газетінде тағы да сыншы Жарас Кемелжан тәуелсіздіктен кейін жарық көрген Қ.Жұмаділовтың «Дарабоз», М.Мағауиннің «Жармақ», Ә.Нұрпейісовтың «Соңғы парыз», С.Елубайдың «Ақбоз үй» секілді романдарын атай келе: «*Тоқсаныншы жылдардан кейін Қазақ әдебиеті тарихын тым тереңдеткен, яғни Алтын Орда дәуірінен ары апарып тастаған, сонау Көк түріктер дәуіріне құлаш ұрған шығарма – Тұрсынхан Зәкеннің «Аттила. Балқан тауға барғандар», «Көк бөрілердің көз жасы» сияқты еңбектері. Оны біз емес, әдебиет сыншылары солай атап отыр*», – деп жазыпты. Өзіңе және шығармашылығыңа байланысты айтылған осындай жылы лебіздерді оқығанда шынымен марқаясың. Өйткені бұл – ел руханияты үшін төккен тер мен еткен еңбегіңнің зая кетпегендігі. Осы орайда, менің

шығармашылығымды оңды бағалап, айырықша атап өткен әдебиетші, сыншы әріптестеріме шын көңілден алғыс айтамын! Енді сұрағыңның ғылыми-зерттеу мен әдеби шығармашылығымға байланысты тұсына тоқтала кетейін. Мен үшін бұл екеуі бір-біріне кедергі келтірмейді, керісінше пәнаралық байланыстағы тынымсыз ізденіс. Яғни, қос қанатым іспетті. Ғылыми зерттеудің өз алдына қалыптасқан әдіснамасы, стилі бар. Одан қашанда ауытқуға болмайды. Мен оның мектебінен өткен адаммын. Ал әдеби дүниелерім болса, көбінесе жұмыстың қарбалас емес кезінде, демалыс аралығында жазылады. Қатаң ғылыми стилден шыға алмайтын әрі жеткізіп айта алмайтын тұстарды тарихи романда жеріне жеткізіп айтуға мүмкіндік бар. Өйткені ол көркем туынды болғандықтан, кейбір деректерге жан бітіріп жіберуге болады. Керісінше, көркем шығармада терең талдап, тәптіштеп кете алмайтын тұстарды ғылыми зерттеулерде жеріне жеткізе зерттеп, дәлелдеп бере аласың. Сондықтан мен үшін олар бір-бірімен байланыста. Ылғи да ыстық қайрат, нұрлы ақыл, жылы жүрекпен кіріссең, олардың қай-қайсысынан да шабыт және ләззат аласың.

– Шетелдегі қазақ тарихының білгірі, қытай профессоры Су Бэйхайдың төрт томнан тұратын «Қазақтың тұтас тарихы» және «Қазақ мәдениетінің тарихы» сынды аса көлемді еңбектерін аударып бастырдың. Осы таңғажайып еңбегінде профессор Су Бэйхай басқа да құнды пікірлерімен қоса қазақ тарихын Қазақ хандығынан емес, Түркеш қағанатынан бастау керектігін дәлелдейді. Бұл еңбегің алғашында онша бағалана қоймады. Себебі ол кезде қазақ тарихшылары VII-VIII ғасырлардағы Түркеш Қағанатын былай қойғанда, XIV–XV ғасырлардағы Ақ Орданың өзін қазаққа қатысты деп айтуға жүрексінетін. Оған сол жылдары «Қазақ тарихы» журналында шыққан мақалалар куә. Дегенмен, кейінгі жылдары қытай тарихшысының еңбегін қазақ тарихшылары да шындап зерттей бастаған сыңайлы. Оған өзіңнің тарихшылар Д. Махат, Ж.Смахановамен бірлесіп «Қазақстан тарихына қатысты қолжазбалар мен сирек кітаптар» (Жинақтау, жүйелеу, зерттеу) атты ұжымдық монография жазғаның айғақ. Қазір Су Бэйхайдың осы еңбектеріндегі мағлұматтарды қазақ мемлекеттігін зерттеуші тарихшылар пайдаланып жүр ме?

– Бәрекелді, бұл сұрағыңа рахмет! Мен елге келе сала Су Бэйхайдың еңбегін жалпы жұртқа таныстыруға атсалыстым. Себебі ол – Қытайда қазақ тарихын кешенді зерттеп жүрген бірден бір ғалым. Қалай дегенмен де, отандық тарихшылар оның зерттеу әдісін, ұстанымы мен көзқарас-пікірлерін білуі тиіс еді. Сол мақсатта ең алғаш «Шалқар», «Қазақ елі» газеттері мен «Жұлдыз», «Қазақ тарихы» журналдарында оның кітаптарынан үзінді және таныстыру, талдау мақалаларын жарияладым. 2001 жылы Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығының қолдауымен оның «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты көлемді зерттеу еңбегін басып шығардық. Ол еңбекті де қытай тілінен өзім аудардым. Көп еңбектендім. Талай уақытым кетті. Соған қарамастан, ол кітап жұрттың қолына тиді әрі жақсы бағасын алды. Ал, енді «Қазақтың тұтас тарихы» атты еңбегіне келсек, оның атауын біз кейін келе ұғымға жеңіл болсын деп «Қазақтың жалпы тарихы» деп аудардық. Ол туралы «Қазақ тарихы» журналында мақала жаз-

дық, таныстырдық. Тұтас кітапты Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Шығыстану кафедрасы мен «Отырар кітапханасы» ғылыми-зерттеу орталығында Білім және ғылым министрлігінің 2018-2020 жылдарға арналған «Қытай тіліндегі Қазақстан тарихына қатысты қолжазбаларды жинау, жүйелеу және зерттеу» деп аталатын жобасы аясында дайындап, аударып шықтық. Өзің айтқандай, бұл еңбек қазақ тарихын хронологиялық жақтан біздің дәуірімізге дейінгі V ғасырға дейін апарады, сонымен бірге, оны қазіргі Қазақстанды қамтыған аса үлкен кеңістіктен алып қарастырады. Өсіресе, өзіне таныс Шығыс Түркістанның Іле, Алтай, Тарбағатай, Еренқабырға, Құмыл, Баркөлге дейінгі аумағын тұтасымен қазақтың байырғы ата қонысы ретінде көрсетеді. Сол негізде XIX ғасырдың орта кезіне дейінгі тарихты бір тұтас қазақ тарихына жатқызады. Айтпақшы, «Қытай қазағы», «Ресей қазағы» деген ұғымдардың өзі де сол кезден, атап айтқанда «Шәуешек келісімінен» кейін қалыптасты емес пе! Сондықтан оның осы концепциясы тұтас қазақ тарихы тұрғысынан өте маңызды. Сонымен бірге, бұл концепция жоғарыда аталған Іле, Алтай, Тарбағатай өлкесінің ежелден қазақтың өз жері болғанын одан сайын дәлелдей түседі. Дегенмен, автор бұл пікірін Ресей империясын айыптау мақсатында енгізген болатын. Автордың түпкі мақсаты – қазақтың Ұлы, Орта жүзі тегіннен Ресейдің емес, Ман-Цин империясының ықпалында болған дегенді орнықтыру еді. Бұл – қытай тарихшыларының, мейлі ол коммунист болсын, немесе демократ қытай болсын, бұрыннан ұстанып келген көзқарасы. Сол себептен, кітапты аудару барысында біз автордың осы тақылеттес кереғар пікірлерін сынай отырып, кітаптың біз үшін пайдалы, тиімді тұстарына бір-бірден тоқталып өттік. Кітапта қазақ деген халықтың өзінің ата қонысында ерте заманнан бері жасап келген байырғы ұлт екеніне және оның мемлекеттік саяси жүйеде дамығанына басымдық берілген. Қазақ жерінде, әрине, оның Қазақ жері деп отырғаны қазіргі Қазақстан аумағымен шектелмейді, сонау ерте заманнан бастап әр кезде саяси билік құрған түрлі хандықтар мен қағанаттарды Қазақ мемлекеттілігінің бастаулары әрі бірінен біріне жалғасқан алтын арқауы ретінде қарайды. Ал Түркеш қағанатына келсек, автордың пікірінше, дәл сол кезде қазіргі Қазақ жері толығымен оның қоластына біріккен. Бұл жерде автор Қытай мемлекеттілігінің тарихына байланысты теориялық ұстанымдарды қазақ тарихына қолданып отыр. Өйткені Қытай мемлекеті де әр тарихи дәуірде әр түрлі аталған, бірде бөлініп, енді бірде бір орталыққа бағынып отырған ғой. Сондықтан, біздің тарихшылардың Қазақ тарихының арғы дәуірлері туралы екіұдай ойда болуына ешқандай негіз жоқ. Қазақ жерінде мемлекет ежелден болған. Қазақ ұлты ешқайдан келмеген және ешқайда кетпеген. Әр дәуірде әр түрлі аталса да, осы қонысында тұрақтап, ұрпақтан ұрпаққа жалғасып өмір сүріп келген. Ол туралы деректер жетеді. Бізге жетіспейтіні – теориялық пайым мен тарихнамалық және деректанулық зерттеулер жағы. Шыны керек, бұл сала бізде кенде қалған. Бұдан өзге, тарих факультеттерінде дүниежүзі тарихы терең оқытылмайды. Соның кесірінен біздің ғалымдар қазақ тарихын әлемдік тарихи үдерістер аясында қарастыра алмай келеді. Су Бэйхайдың «Қазақтың жалпы тарихы» деп аталатын еңбегінде біздің отандық тарихнама үшін пайдалы тұстар жеткілікті. Алайда, біздің қоғам осындай дайын дүниенің өзін орнымен пайдалана бермейді. Сондай-ақ, қазіргі жас

ғалымдардың ерте заман мен ортағасырлар тарихын зерттеуге бара бермейтіні қынжылтады. Өйткені, ол кезең туралы дайын материал жоқ. Бәрін де өздігінен жинап-теруге, ізденуіңе тура келеді. Қазіргі таңда жастарды осындай тақырыптарға бағыттайтын ұстаздардың өзі саусақпен санарлықтай. Бізде археология жақсы дамыған, ал Сақ дәуірінен Алтын Ордаға дейінгі кезді зерттейтін мамандар тым тапшы. Шындап келгенде, бұл кезең – біздің ұлттық, мемлекеттік тарихымыздың іргетасы. Егер біз ата-баларымыз армандағандай баянды мемлекет құрамыз десек, осы іргетасты берік орнықтыруымыз керек.

– *Жазушы ретінде атамекенде ең алғаш 2001 жылы «Көк бөрілердің көз жасы» атты көлемді романыңмен танылды. Оны халық та жылы қабылдады. Кезінде өзіміз осы романды отбасымызбен оқып едік. Жаңылмасам, ол бірнеше рет басылды. Кейін Көк Түріктердің өміріне арналған «Мәңгітас» романың жарық көрді. Бұған дейін арғы бетте «Гүлбаршын» деген хикаятың мен «Балқан тауға барғандар» да әуелде хикаят болып «Шұғыла» журналына басылыпты. Оған дейін және кейін әңгіме деген шағын жанрда қалам тарттың ба, әлде бірден хикаяттан бастадың ба?*

– Шынымды айтсам, жазған әңгімелерім тым көп емес. Менің көкейтесті арманым тарихи тақырыпты ашу болғандықтан, бірден ауқымды дәуірлік сипаты бар оқиғаларға қалам тарттым. Өйткені бірден өзіме тарихи тақырыпта жазатын жазушы болам деген мақсат қойдым. Жұрт та мені осы жағынан таниды. Бәрін қамтым, бәрінен бақ сынаймын деген мақсатым болған жоқ. Сөйтіп, шағын, заманауи тақырыптағы әңгімелерге уақыт бөле алмадым. Бұл – менің шығармашылығымның олқы тұсы.

– *Осы шығармалар шет тілдерге, мәселен,*

түрік, ағылшын тілдеріне аударылды ма? Аударылса, қай мемлекетте жарық көрді? Үш романың үш көркем фильмге не сериалдарға сұранып тұрғандай. Қазақстан және шетел кинематографтарынан көркем фильм түсіру туралы ұсыныс болды ма? Егер ұсыныс түсе қалса, киносценарий жазуға дайындығың қалай?

– Шығармаларым шет тілдеріне әлі аударылған жоқ. Аударайық, ақшасын төле дегендер болды. Оларға бермедім, шетелде шығып қалайын деп тыраштанбадым. Бұл үш туынды – анау-мынау аударасалатын дүние емес. Ол үшін аудармашының өзінің де тарихи білімі, ұлттың этно-мәдени болмысынан толық хабары, әрі тілдің қасиетін терең меңгерген болуы керек. Оның үстіне, ол сол аударатын тілінің нағыз шебері, тілдік ортаның барлық қасиеті сүтпен бітіп, сүйегіне сіңген адам болуы тиіс. Өйтпесе шығармаға да, авторға да обал. Ондай аудармашының табылуы екіталай. Қазіргілердің аударып жатырмыз, шет тілдерінде шығып жатыр дегенінің бәрі далбаса. Ол жақта сол шығармаларды түшіркеніп оқып жатқан ешкім жоқ. Тек аңқау қазаққа даңғазалап, атақ-абырой қуумен жүрміз. Сондықтан, оған асықпаймын. Байқаймын, мемлекет тарапынан аударту дегеннің өзі бір қып-қызыл бәсеке, қызғаныш әрі тамыр-таныстықтың шаруасы екен. Ешкімге жалынбаймын. Бірақ түптің түбінде келер ұрпақтың қазақ әдебиетінде осындай туынды бар ма дегенде алып шығатынына сенемін. Ал, киносценарийға келсек, бұл туындыларымының киноға немесе теле-сериалдарға сұранып тұрғаны рас. Талантты режиссерлерден, мемлекеттен сұраныс болып жатса жазып беруге дайынмын.

Тұщымды әңгімеңе рахмет!

*Сұхбатты жүргізген –
Әбділдабек САЛЫКБАЙ.*

Ақын, өлкетанушы, әдебиет зерттеуші Аманжан Жақыповтың (1937-2006) қазақ халқының ұлы пәرزенттері туралы көптеген мақала жазғанын біреу білсе, біреу білмес. Ол «Қабанбай ұрпақтарының ұлы шежіресі», «Шыңқожа батыр», «Адамның бұлбұлы», «Бауыржан», «Нұрғиса», «Бибігүл» деген ғылыми-зерттеу еңбектерінде аталған тарихи тұлғалар туралы тебірене жазады. Аманжан ақынның бұған дейін қазақтың даңғайыр жазушысы Мұхтар Әуезов туралы «Шәкірт естелігі» («Семей таңы», 1993, 27 қыркүйек), «Абай деп өткен ғұмыры» («Түркістан», 1995, 9 тамыз) мақалалары, «Сол бір бес жыл» естелігі, «Жазушы мен қымыз» әңгімесі («Түркістан», 1997, 3-9 қазан) жарық көрген. Ол «Сол бір бес жыл» естелігінде ұлы ұстаздың дәрісін тыңдап, тағылым алғанын әңгімелей келіп, Әуезовтің баяндау әдісі, сөйлеу шеберлігі жайында төгіле әңгімелейді («Мұхтар Әуезов туралы естеліктер», А., 1997, 577-586-беттер). Төменде ақынның ұлы ұстазынан жазып алған бір ғана дәрісі оқырман назарына ұсынылып отыр.

Бас редактор.

ҚЫРҒЫЗ ӘДЕБИЕТИ

1960-61 жылы Мұхтар Әуезовтің

«Бауырлас әдебиеттер лекциясынан» жазып алғаным

Түркі елдерінің ең көнесінің бірі – қырғыздар. Өйткені б.э. 2-3 ғасыр бұрын қытай ескерткіштерінде қырғыз туралы дерек бар. Ал «қазақ» деген ат 14-15 ғасырда шығады.

«Ғұндар» заманында, қытайдың «Сүй», «Таң» деген династиясының патшалық құрған кездерінде де б.э. 600-800 жылдар арасында орнатылған құлпытаста қырғыз туралы жазылған дерек бар.

«Орхан-Енисей» жазуы Енисей бойында жазылған қырғыздікі боп шықты. Қырғыз тіліндегі жазу. Түрік қағанаты деген күшті мемлекет болған. Қытайдың Сарыте-

ңізіне, Византияға дейін барған, сол тастарға жазған.

«Үлкен жазу», Кіші жазу деп аталады. Күлтегін батырға Тоныкөк (қолбасшы) дегенге жазылған (Томсон, Радлов шешкен).

Күлтегіннің соғыстарының бәрін айтады: 17 жаста атқа мінеді, деп жазып ағасы ылғи баяндап отырған. 45 жаста өлген. Соның ішінде осылар қырғызға шабуыл жасадық дейді. Қырғыздың бепіне қызымызды (қарындасымызды) берген едік. Ол бізге қастық ойлаған екен. Оған күтпеген жерден шабуыл жасадық. Найза бойлы қарлы тауды басып өттік дейді. Енисей жазулары,